

С.М. ЛЯХІВНЕНКО. ПРАВОВА ПРИРОДА МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ

Досліджено правову природу міжнародних стандартів захисту соціальних та економічних прав ув'язнених. Визначено поняття та з'ясовано сутність міжнародних стандартів. Проаналізовані витoki міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини. Запропоновано авторський підхід до розуміння правової природи стандартів захисту соціальних та економічних прав засуджених через договірний характер міжнародного права, що склався у ході багаторічної практики міждержавного співробітництва.

Ключові слова: міжнародні стандарти, Загальна декларація прав людини, стандарт соціально-економічних прав ув'язненої людини.

Исследуется правовая природа международных стандартов защиты социальных и экономических прав заключенных. Определено понятие и выяснена сущность международных стандартов. Проанализированы истоки международных стандартов в сфере защиты прав человека. Предложен авторский подход к пониманию правовой природы стандартов защиты социальных и экономических прав осужденных через договорный характер международного права, который сложился в ходе многолетней практики межгосударственного сотрудничества.

Ключевые слова: международные стандарты, Всеобщая декларация прав человека, стандарт социально-экономических прав заключенного человека.

The article is devoted research of legal nature of international standards of defence of social and economic rights for prisoners. The concept of standard is certain, essence of international standards is found out. The sources of international standards are analysed in the field of defence of human rights. Author approach is offered to understanding of legal nature of standards of defence of social and economic rights condemned through contractual character of international law, which was folded during long-term practice of intergovernmental collaboration.

Key words: international standards, General declaration of human rights, standard of socio-economic concluded human rights.

Нині дедалі більшої актуальності набуває вивчення та дослідження міжнародно-правових інструментів захисту соціальних і економічних свобод людини. Це пов'язано, насамперед, із загальносвітовими тенденціями прагнення до побудови громадянського суспільства та правової держави у більшості країн міжнародного співтовариства. Із відміною найбільш жорстоких покарань за вчинення злочинів у вигляді смертної кари та заміною їх на більш гуманні, в тому числі й пов'язаних з позбавленням волі, об'єктивно зростає необхідність проведення комплексного дослідження стосовно правової природи міжнародних стандартів прав ув'язненої людини, особливо стандартизованих правил поведіння із засудженими.

Вступ України до Ради Європи у 1995 р. активізував та ініціював взяття нашою державою на себе низки зобов'язань щодо поваги та захисту прав людини. Важливою віхою у виконанні таких зобов'язань виявилася ратифікація Україною у 2006 р. Європейської соціальної хартії (переглянутої) /далі – Хартія¹. З огляду на те, що згідно ч.1 ст. 9 Конституції України², Хартія стала частиною її національного законодавства, постає особливо актуальним питання врахування

© ЛЯХІВНЕНКО Сергій Миколайович – здобувач Інституту законодавства Верховної Ради України

практики Європейського комітету соціальних прав³, наділеного винятковими повноваженнями з юридичної оцінки відповідності національного законодавства та практики держава-учасниці вимогам, встановленим Хартією (правило 2 Регламенту Комітету).

За словами Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Н. Карпачової, за сімнадцять років незалежності Україна закріпила у світі статус вільної демократичної держави. Крім того, наша держава першою серед країн членів ООН прийняла рішення про оприлюднення інформації щодо стану виконання та дотримання прав та свобод людини⁴. А тому взяті Україною зобов'язання доводять потребу подальшого дослідження правової природи міжнародних стандартів захисту соціальних та економічних прав засуджених.

Варто звернути увагу на думку російського дослідника С. Черниченка, який наголошує на тому, що на сьогодні у практиці міждержавного співробітництва першочерговим завданням вбачається усунення подвійності стандартів і вироблення та запровадження єдиної системи міжнародних стандартизованих правил захисту прав людини та поводження із засудженими⁵.

Зазначене вище породжує проблему походження, втілення та реалізації міжнародних стандартів захисту соціальних та економічних прав засуджених. Тому метою даної статті є дослідження юридичної природи міжнародних стандартів у сфері захисту прав ув'язнених.

У різний час проблемою стандартів прав людини займалися такі іноземні дослідники як Д. Гом'єн, Д. Харріс, Л. Зваак, Р. Каламкарян, С. Черніченко, В. Карташкін, М. Шугуров, та ін. Серед українських вчених, що цікавилися витоками міжнародних та національних стандартів у сфері прав людини та їх захисту, необхідно відмітити дослідження М. Баймуратова, С. Верланова, В. Василика, О. Корнієнко, В. Завальнюка, Т. Присяжнюка, Ю. Александрова, В. Кононенко та ін. Проте спеціальних комплексних досліджень щодо правової природи міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини та їх захисту, а, тим більше, ув'язнених осіб, в Україні на сьогодні ще не здійснювалося.

У етимологічному та онтологічному значенні стандарт (англ. – норма, зразок, модель, від франц. букв. – твердо стояти) – документ, що встановлює для загального і багаторазового застосування правила, загальні принципи або характеристики, які стосуються діяльності чи її результатів, з метою досягнення оптимального ступеня впорядкованості у певній галузі. Приймається в установленому порядку на основі консенсусу⁶.

Під міжнародними стандартами розуміються міжнародно-правові норми і принципи, що закріплюють стандартизовані правила поведінки суб'єктів міжнародного права у тих чи інших сферах міждержавного співробітництва. Стандарти встановлюють певні мінімальні вимоги, дотримуватися яких повинні всі держави⁷. Міжнародні стандарти містяться у міжнародних договорах та інших джерелах міжнародного права. Так, загальновізанні міжнародні стандарти в галузі прав людини закріплені в Загальній декларації прав людини 1948 р.⁸ та в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р.⁹ і Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 р.¹⁰ Вони можуть міститися і в документах, не наділених обов'язковою юридичною силою, що приймаються міжнародними організаціями. Наприклад, VII Конгрес ООН з питань запобігання злочинності та поводження з правопорушниками в 1985 р. прийняв Стандартні мінімальні правила здійснення правосуддя щодо неповнолітніх¹¹.

Досить ґрунтовну позицію стосовно визначення стандарту займає дослідник С. Верланов, який пропонує наступне визначення європейського стандарту прав людини: стандартом соціально-економічних прав людини є зумовлена універсальними засадами та встановлена за згодою держав відносно визначена за змістом і нормативно закріплена за формою сукупність можливостей людини, призначених для забезпечення її потреб та захисту за допомогою національних і міжнародних засобів¹².

На глибоке переконання автора даної статті, міжнародні стандарти мають переважно договірний характер, що виробився на основі тривалої практики міждержавного співробітництва. Так, основними елементами міжнародно-правового механізму захисту соціальних та економічних прав засуджених є норми Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, Європейська соціальна хартія, міжнародні стандарти захисту прав ув'язнених, що містяться у Мінімальних Стандартних Правилах поводження з ув'язненими ООН від 1955 р. та у нових Європейських пенітенціарних правилах від 2006 р.¹³, які покликані наповнити реальним змістом положення, проголошені Загальною декларацією прав людини 1948 р.

Визначені у Загальній декларації економічні й соціальні права людини (статті 22, 23, 24, 25 та 26) у подальшому були розвинені у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), який деталізує право на працю (ст. 6), право на справедливі і сприятливі умови праці (ст. 7), право на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування (ст. 9), право на достатній життєвий рівень (ст. 11), право на найвищий досяжний рівень фізичного і морального здоров'я (стаття 12), право на освіту (ст. 13 і 14) та інші права¹⁴.

Положення Загальної декларації прав людини щодо соціальних прав розвиваються також Європейською соціальною хартією (2005 р.), яка виділяє: 1) право на працю (зобов'язання: соціальна й економічна політика, спрямована на гарантування повної зайнятості; захист права працівника заробляти на життя вільно обраною працею і т. д.); 2) право на охорону здоров'я (зобов'язання: забезпечення доступного й ефективного обслуговування кожного; здійснення політики, спрямованої на попередження захворювань, передусім шляхом захисту навколишнього середовища і т. ін.); 3) право на освіту (зобов'язання: заборона найму працівників, які не досягли 15-річного віку; безкоштовна початкова і середня освіта; безкоштовні служби професійної орієнтації тощо); 4) право на соціальний захист (зобов'язання: право на соціальне забезпечення, на отримання соціальної допомоги і послуг соціальних служб; право на захист від бідності)¹⁵.

Зважаючи на те, що ув'язнені уже є обмеженими у свободі пересування, дотримання даних положень хартії набуває ще більшої актуальності в умовах сьогодення і потребує вироблення спеціальних стандартів захисту соціально-економічних прав засуджених осіб. Для системи виконання покарань міжнародною спільнотою розробляються і приймаються положення, які у сучасній пенітенціарній теорії мають назву «міжнародні стандарти поводження із в'язнями».

Розроблення проекту міжнародного правового документу, у якому були б зафіксовані відправні позиції для національних законів стосовно виконання покарань у вигляді позбавлення волі та поводження з ув'язненими, було розпочате ще 1926 р. Його засади були схвалені Лігою Націй у 1934 р. Остаточні Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими були прийняті 1-м Конгресом ООН з питань запобігання злочинності та поводження з правопорушниками в м.

Женеві (Швейцарія) 1955 р. і схвалені ЕКОСОП ООН у резолюціях від 31 червня 1957 р. і 13 травня 1977 р.¹⁶ У наступні роки текст Правил неодноразово коригувався у зв'язку із зростанням загальних розробок проблематики прав людини та поглибленими діями міжнародної спільноти щодо їх подальшої нормативної регламентації з її рефлексією на загальну демократизацію.

Сучасна архітектоніка Правил складається зі вступу, 95 статей і додатку, в якому викладено 13 процедур їх виконання. За структурою вони поділяються на дві частини: перша частина стосується всіх категорій ув'язнених, друга – окремих їх категорій (осіб з психічними вадами; тих, що перебувають під слідством та ін.). Правила стосуються практично всіх питань покарання у вигляді позбавлення волі: регламентують класифікацію засуджених до цього виду покарання, його відбування, режим у місцях позбавлення волі, працю засуджених, виховну роботу з ними, організацію їх житлових приміщень, харчування, медичного обслуговування тощо. Режим утримання ув'язнених, за цими Правилами, має максимально сприяти підтриманню їхніх соціально корисних зв'язків із зовнішнім світом, звести до мінімуму різницю між життям у в'язниці і на волі. Правила забороняють застосування тілесних покарань за дисциплінарні проступки, ув'язнення в темній камері, жорстоких, нелюдських і таких, що принижують людську гідність, заходів¹⁷.

Необхідно відмітити те, що величезна розмаїтість соціально-економічних і політичних умов у різних країнах унеможливило розробку суворих єдиних правил, рівною мірою прийнятних для кожної окремої країни. Проте вони мають великий рекомендаційний авторитет, і правила, що у них викладені, є керівництвом до дії.

Так, ст. 71 Мінімальних стандартних правил поведження із в'язнями (далі – Правила) ставить такі вимоги: праця в'язня не повинна завдавати йому страждань; усі засуджені в'язні повинні працювати відповідно до їхніх фізичних і психічних здібностей, засвідчених лікарем; на в'язнів слід покладати корисну роботу, достатню для того, щоб заповнити нормальний робочий день.

Статті 72-74 Правил закріплюють те, що організація і методи роботи у закладах повинні максимально наближатися до тих, які прийняті за стінами закладів, щоб в'язні привчалися таким чином до умов праці на волі, а у разі каліцтва на виробництві або професійних захворювань, ув'язненим треба виплачувати компенсацію. Ст. 77 Правил передбачає організацію навчання в'язнів, що здатні мати з цього користь, та їх подальшу освіту з тим, щоб звільнені в'язні могли вчитися далі без ускладнень. Навчання неграмотних та молоді вважається обов'язковим.

Статті 22-26 Мінімальних стандартних правил містять стандарти, які регламентують медичне обслуговування засуджених осіб. Якщо вдатися до нормативного аналізу, то вони передбачають обов'язкову наявність у виправних закладах кваліфікованих медичних працівників, забезпечення прийому та медичного огляду в'язнів, надання медичної допомоги у межах виправного закладу, або, за потреби, у спеціалізованих лікарнях; виявлення засуджених, хворих на інфекційні хвороби, та їх ізоляцію. Стандарти зобов'язують медичний персонал установи регулярно проводити інспекцію гігієни та чистоти установи та осіб, які там утримуються, дотримання норм санітарії, якості приготування їжі¹⁸.

Переглянутим і доповненим варіантом прийнятих ООН Мінімальних стандартних правил стали вище вже згадувані Європейські в'язничні правила, прийняті Радою Європи у 1987 р. Новий варіант цих правил був прийнятий у 2006 р.,

враховуючи поглиблення курсу європейської спільноти на подальшу гуманізацію процесів виконання покарань у вигляді позбавлення волі та необхідність максимального наближення умов утримання ув'язнених до умов життя на волі.

Європейські в'язничні правила містять, зокрема, загальні правила (26.1 – 26.17), які тлумачать реалізацію права засуджених осіб на працю. У цих правилах рекомендується підходити до праці у пенітенціарному закладі як до позитивного елементу режиму. Вона ніколи не має використовуватися як покарання. Ув'язнені можуть обирати тип роботи, в якій вони бажають брати участь, у межах того, що їм доступно, професійно-технічного відбору і вимог порядку і дисципліни¹⁹.

Необхідно також відзначити, що Європейські в'язничні правила не виокремлюють особливості залучення до праці різних категорій ув'язнених. Проте виділяються окремі групи засуджених, для яких повинні створюватися спеціальні умови (зокрема, ув'язнені жінки та діти, іноземці, етнічні та мовні меншини). Наприклад, щодо ув'язнених жінок повинно застосовуватись правило 26.4, за яким не може бути ніякої гендерної дискримінації щодо виду наданої праці. Діти потребують залучення до професійного чи іншого навчання.

Праця ув'язнених повинна виконуватись на рівні, що відповідає сучасним вимогам відносно виробничих процесів, систем керування, виробничого контролю, гарантії якості. Важливо, щоб, виконуючи вимоги праці на виробництві, праця ув'язнених вносила творчий внесок у виправний вплив та навчання. Європейські в'язничні правила підкреслюють потребу у сучасних підходах до управління та надають скоріше позитивної, ніж негативної, оцінки організації праці ув'язнених з метою отримання комерційного прибутку. Правила вимагають надання ув'язненим звичайних гарантій того, що умови праці не представлятимуть небезпеки для їх здоров'я та життя. Міжнародні стандарти встановлюють певні гарантії для ув'язнених, оберігаючи їх від експлуатації та дозволяючи їм брати участь в іншій діяльності, що відповідає їх програмі навчання в рамках режиму тримання.

Стосовно питань забезпечення здоров'я та освіти нові Європейські в'язничні правила містять значно ширшу їх регламентацію порівняно з Мінімальними стандартами правилами поведінки із в'язнями. Так, організація медичного обслуговування у пенітенціарних закладах має відповідати таким вимогам: 1) медичні служби у пенітенціарних установах тісно співпрацюють із іншими суспільними органами охорони здоров'я; 2) політика пенітенціарних установ у галузі охорони здоров'я є невід'ємною частиною національної політики охорони здоров'я і сумісна з нею; 3) ув'язнені повинні мати доступ до медичних послуг, що існують у країні, без дискримінації на підставі їх правового становища тощо. Правила зобов'язують лікаря піклуватися про фізичне і психічне здоров'я ув'язнених, оглядати його у відповідності до стандартів охорони здоров'я у суспільстві²⁰.

Згідно вимог Європейських в'язничних правил щодо гарантій освіти ув'язнених передбачається те, що першочергова увага має надаватись ув'язненим, які не вміють читати і рахувати, та тим, що не мають базової освіти або професійної підготовки; всі ув'язнені і засуджені повинні заохочуватися до участі у загальноосвітніх програмах і програмах професійного навчання; освітні програми для ув'язнених повинні бути адаптовані до передбачуваного терміну їх перебування в установі²¹.

Що випливає з усього вищевикладеного про правову природу міжнародних стандартів захисту соціальних та економічних прав ув'язнених? На глибоке пере-

конання автора, вони беруть свої витoki із Загальної декларації людини 1948 р., з якої випливають Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права і Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. У цих двох міжнародних документах містяться норми, що не тільки проголошують права людини, а й передбачають механізм їх реалізації. Дані пакти є відкритими для підписання, ратифікації й приєднання державами-учасниками, для яких виконання положень цих пактів є загальнообов'язковими. Подальшу конкретизацію міжнародних стандартів захисту соціальних та економічних прав ув'язнених ми знаходимо у Мінімальних стандартних правилах поводження із в'язнями, прийняті Першим Конгресом ООН з попередження злочинності і поводження із злочинцями, зі змінами, внесеними у 1977 р. Положення Загальної декларації прав людини щодо соціальних прав розвиваються також Європейською соціальною хартією (2005 р.). Зрештою, Європейські в'язничні правила, прийняті Радою Європи у 1987 р. та їх новий варіант від 2006 р. остаточно затвердили основні міжнародні стандарти поводження із в'язнями. На основі вищезазначеного необхідно відмітити той факт, що міжнародні стандарти у сфері захисту соціально-економічних прав засуджених пройшли досить тривалий еволюційний шлях від виникнення загальної ідеї прав людини до конкретної розробки та затвердження на міжнародному рівні стандартів захисту прав та свобод ув'язнених осіб.

Таким чином, ми бачимо, що правова природа міжнародних стандартів у сфері захисту соціально-економічних прав засуджених має міждержавний договірний характер, що склався у ході тривалого міжнародного співробітництва. Міжнародні стандарти досить вичерпно передбачають гарантії праці, охорони здоров'я, освіти і професійного навчання ув'язнених осіб. А тому, розбудовуючи засади громадянського суспільства та правової держави в Україні, загальнообов'язковим є залучення та відповідність національно-правових стандартів поводження з ув'язненими стандартам міжнародного права.

1. *Європейська соціальна хартія* (переглянута) від 14. 09. 2006 р. Ресурс доступу: <http://zakon.rada.gov.ua> > 2. *Конституція України*: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 161. 3. *Доповіді* Європейського комітету у запобіганні катуванням чи нелюдському поводженню чи покаранню та відповіді уряду України на доповіді КЗК. – Х.: Права людини, 2009. – 274 с. 4. *Карпачова Н.І.* Стан дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини: спец. доп. Уповноваженого Верх. Ради України з прав людини; Омбудсман України. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – С. 17. 5. *Черниченко С.* Двойные стандарты // *Международная жизнь*. – 2008. – № 12. – С. 63. 6. *Юридична енциклопедія*. Т. 5: П–С / Редкол.: Ю.С. Шемчученко (голова редкол.) та ін. – К.: Українська енциклопедія. – 2003. – С. 614. 7. *Юридична енциклопедія*. Т. 5: П–С / Редкол.: Ю.С. Шемчученко (голова редкол.) та ін. – К.: Українська енциклопедія. – 2003. – С. 615. 8. *Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 г.* // Действующее международное право: В 3 т. / Сост.: Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. – М.: Изд-во Московского независимого ин-та междунар. права. – 1999. – Т. 1. – 864 с. 9. *Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р.* Ресурс доступу: <http://zakon.rada.gov.ua> > 10. *Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р.* Ресурс доступу: <http://zakon.rada.gov.ua> > 11. *Типовий договір про запобігання злочинам, пов'язаним із посяганням на культурну спадщину народу у формі рухомих цінностей.* Ресурс доступу: <http://www.uazakon.com> > 12. *Верланов С.* Стандарти соціально-економічних прав людини у інтерпретації Європейського комітету соціальних прав // *Право України*. – 2007. –

№ 10. – С. 23. **13.** *Европейские* тюремные правила. Январь 2006 г. Ресурс доступу: <http://www.prison.org/law/eug> **14.** *Міжнародний* пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. Ресурс доступу: <http://zakon.rada.gov.ua> **15.** *Європейська* соціальна хартія (переглянута) від 14. 09. 2006 р. Ресурс доступу: <http://zakon.rada.gov.ua> **16.** *Мінімальні* стандартні правила поводження із в'язнями 1977 р. Ресурс доступу: <http://zakon.rada.gov.ua> **17.** Там само. **18.** Там само. **19.** *Европейские* тюремные правила. Январь 2006 г. Ресурс доступу: <http://www.prison.org/law/eug> **20.** Там само. **21.** *Моніторинг* дотримання соціально-економічних прав засуджених осіб в Україні / Всеукраїнський благод. фонд «Правова ініціатива»; [за ред. О.П. Корнієнко]. – АДСФ-Україна, 2008. – С. 13.